

“Sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirishning nazariy-uslubiy asoslari”

Abdixoxmanov Utkir Pulatovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha) magistri

Ilmiy rahbar: I.f.d., (DcS), dots. Otamurodov Shavkat Nusratillaevich

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish masalasi nazariy va metodik jihatdan yoritilgan. Sanoatning iqtisodiy salohiyatini aniqlovchi omillar, ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yo‘nalishlar, shuningdek, zamonaviy tahlil metodlari asosida takomillashtirish mexanizmlari tavsiflangan. Maqolada iqtisodiy salohiyat tushunchasi tahlil qilinib, uni baholash va oshirish bo‘yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

KALIT SO‘ZLAR: iqtisodiy salohiyat, sanoat korxonasi, raqobatbardoshlik, innovatsion rivojlanish, samaradorlik, investitsion faoliyat, tahlil metodlari.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida mamlakat sanoatining barqaror rivojlanishi bevosita sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatiga bog‘liq. Sanoat korxonasi faoliyatining samaradorligini oshirish, ularning ichki va tashqi imkoniyatlaridan to‘liq foydalanish va resurslardan oqilona foydalanish zamonaviy iqtisodiyotning asosiy talablari sirasiga kiradi. O‘zbekiston Respublikasida so‘nggi yillarda olib borilayotgan sanoatni diversifikatsiyalash, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish va import o‘rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirishga qaratilgan strategiyalar bu boradagi dolzarb masalalarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri taalluqlidir.

Sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyati faqat moddiy-texnika bazasi, moliyaviy ko‘rsatkichlar yoki ishlab chiqarish hajmi bilan emas, balki ularning strategik boshqaruv madaniyati, innovatsion salohiyati va bozor talablariga moslashuvchanligi bilan belgilanadi. Shuning uchun bu mavzuni ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni hal etishning samarali nazariy-uslubiy asoslarini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

DOLZARBLIGI

Hozirgi globallashuv, texnologik innovatsiyalar va iqtisodiy raqobat sharoitida har bir davlatning iqtisodiy barqarorligi, asosan, uning sanoat tarmog‘ining rivojlanish darajasi va ishlab chiqarish salohiyatiga bog‘liqdir. Ayniqsa, O‘zbekiston

Respublikasida sanoatni modernizatsiyalash, import o'rnini bosuvchi va eksportga yo'naltirilgan mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirishga qaratilgan iqtisodiy siyosat kontekstida, sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish eng ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi.

Sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyati deganda, ularning ishlab chiqarish, innovatsion, texnologik va moliyaviy resurslarini maksimal darajada safarbar etish, bozor muhitiga moslashish, investitsiyalarni jalb qilish, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish va rentabellikni ta'minlash qobiliyati tushuniladi. Mavjud sharoitda ushbu salohiyat ko'plab omillar — texnologik yangilanish sur'atlari, menejment madaniyati, infratuzilma darajasi, inson kapitalining sifati, resurslardan foydalanish samaradorligi kabi jihatlar bilan bevosita bog'liqdir.

Bugungi kunda mamlakat sanoatining ayrim tarmoqlarida texnologik eskirish, resurslardan samarasiz foydalanish, innovatsion faollikning pastligi, korxonalar moliyaviy barqarorligining sustligi kabi muammolar kuzatilmoqda. Ayniqsa, kichik va o'rta sanoat korxonalari uchun investitsion va raqobatbardoshlik salohiyati zaif bo'lib, ularni bozorga chiqish va ichki ishlab chiqarish zanjirlariga integratsiyalashda turli to'siqlar yuzaga kelmoqda.

Shu bilan birga, O'zbekistonda sanoat klasterlari, texnoparklar, erkin iqtisodiy zonalar va raqamli infratuzilmalarning rivojlanishi, davlat tomonidan sanoatni qo'llab-quvvatlash dasturlarining joriy etilishi korxonalar salohiyatini oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Biroq, bu imkoniyatlardan to'laqonli foydalanish uchun korxonalar darajasida aniq strategik rejalashtirish, tizimli tahlil va samarali boshqaruv talab etiladi.

Mazkur sharoitda sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini nazariy jihatdan chuqur tahlil qilish, uni oshirishga qaratilgan kompleks yondashuvlar va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu esa, o'z navbatida, mamlakat sanoatining raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Iqtisodiy salohiyat tushunchasi zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Ba'zi mualliflar iqtisodiy salohiyatni ishlab chiqarish resurslarining to'liq va samarali ishlatilishi sifatida talqin qilsa, boshqalar uni korxonaning raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish qobiliyati bilan bog'laydi (Porter, 1990; Barney, 1991). Yeremina (2014) iqtisodiy salohiyatni ko'p omilli tizim sifatida ko'rib, unga innovatsion, tashkiliy va resursiy omillarni kiritadi.

Mahmudov va Qudratov (2021) O'zbekiston sharoitida sanoat korxonalari salohiyatini oshirishda ichki menejment madaniyatining o'rnini, ishlab chiqarishni

raqamlashtirish va klasterlash yondashuvlarining ahamiyatini ta’kidlaydilar. Shu bilan birga, iqtisodiy salohiyatni baholash metodikasi ham turlicha yondashuvlarni talab qiladi. Ayrim manbalarda bu jarayon ko‘rsatkichlar sistemasi (KPI) orqali baholansa, boshqalarda funksional-modellashtirish asosida amalga oshiriladi.

Innovatsion iqtisodiyot sharoitida, ayniqsa, sanoat tarmoqlari integratsiyasi va investitsion oqimlar samaradorligi ko‘rsatkichi asosiy baholash mezonlariga aylangan. Fan va texnologiyalar taraqqiyoti sanoat salohiyatini nafaqat moddiy, balki intellektual va infratuzilmaviy jihatdan ham baholashni talab qilmoqda.

Tadqiqotda sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini o‘rganishda tizimli yondashuv, funksional-tahliliy va komparativ (taqqoslov) metodlar qo‘llanildi. Statistik tahlillar uchun Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari, tarmoq vazirliklarining hisobotlari, korxonalar kesimidagi moliyaviy ko‘rsatkichlar asos bo‘ldi.

Salohiyat darajasi quyidagi ko‘rsatkichlar orqali baholandi:

1. Asosiy fondlar qayta tiklanish koeffitsienti;
2. Mehnat unumdorligi ko‘rsatkichi;
3. Mahsulot tannarxining rentabellik darajasi;
4. Investitsion faollik indeksi;
5. Raqobatbardoshlik ko‘rsatkichi;
6. Innovatsion faoliyat ulushi.

Bundan tashqari, korxonalarining o‘zgaruvchan tashqi sharoitlarga qanday moslashishi (adaptiv strategiyalar) tahlil qilindi. Baholash modeli sifatida SWOT va PEST tahlillar asosida tarmoq strategiyasi shakllantirildi.

STATISTIK TAHLIL

Sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini ob‘yektiv baholash va rivojlanish tendensiyalarini aniqlash maqsadida quyidagi statistik ko‘rsatkichlar asosida tahlil olib borildi. Ma’lumotlar O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag‘allikni qisqartirish vazirligi, shuningdek, Jahon banki va UNIDO hisobotlariga tayangan holda shakllantirildi.

1-jadval. O‘zbekiston sanoatining asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlari (2020–2024 yillar)

Ko‘rsatkichlar	2020	2021	2022	2023	2024*
Sanoat umumiy mahsuloti (trln so‘m)	279,3	312,5	348,7	390,2	425,0
Sanoat mahsulotining o‘sish sur‘ati (%)	100,8	109,2	105,3	106,5	107,1

Ko'rsatkichlar	2020	2021	2022	2023	2024*
Ishlab chiqarish korxonalari soni	63 410	70 892	76 580	81 430	85 000
Mehnat unumdorligi (mln so'm/ishchi)	68,2	72,9	75,4	80,1	84,6
Investitsiyalar hajmi (trln so'm)	93,6	115,2	128,4	140,7	155,0
Eksportdagi sanoat ulushi (%)	53,4	55,1	56,3	57,8	59,0

*2024 yil prognoz asosida

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi, 2024

Tahliliy sharh:

- **Sanoat mahsuloti hajmi** 2020–2024 yillarda yildan-yilga barqaror o'sib bormoqda. 2020 yildagi 279,3 trln so'mlik hajm 2024 yilga kelib 425 trln so'mga yetishi kutilmoqda, bu esa 52% dan ortiq o'sishni bildiradi.
- **Ishlab chiqarish korxonalari sonining ortishi** sanoatni klasterlash, kichik biznes subyektlari sonining ko'payishi, yangi texnoparklar tashkil etilishi hisobiga sodir bo'lmoqda. 2020 yildagi 63 mingdan ortiq korxonalar soni 2024 yilda 85 mingga yaqinlashdi.
- **Mehnat unumdorligi** bo'yicha ham ijobiy siljish mavjud. 2020 yilda har bir ishchiga to'g'ri keladigan mahsulot hajmi 68,2 mln so'm bo'lgan bo'lsa, 2024 yilda bu ko'rsatkich 84,6 mln so'mga yetdi.
- **Investitsiyalarning o'sishi** sanoat korxonalarining ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish, yangi texnologiyalar joriy etish va zamonaviy infratuzilmalarni barpo etishga xizmat qilmoqda. Investitsiyalar hajmi 4 yilda qariyb 65% oshgan.
- **Eksportdagi sanoat ulushining ortishi** esa ichki ishlab chiqarish salohiyatining tashqi bozorga chiqish imkoniyatlari kengayganini ko'rsatadi. Bu holat eksportbaror mahsulotlar ishlab chiqarishga yo'naltirilgan strategiyalar samarasi bo'lishi mumkin.

Grafik tahlil (ta'rifli)

1. **Chiziqli diagramma** orqali sanoat mahsulotining yillik o'sish sur'atlari tasvirlansa, 2021 yildagi yuqori sur'at (109,2%) pandemiyadan keyingi tiklanish bosqichini ko'rsatadi. 2022–2024 yillarda esa o'sish nisbatan barqaror va muvozanatli bo'lgan.

2. **Sektor diagrammasi** asosida 2024 yilgi investitsiyalar tarkibini tahlil qilganda, quyidagilar ustunlik qilmoqda:

Mashinasozlik — 32%

Kimyo va neft-kimyo sanoati — 21%

Qurilish materiallari — 18%

Yengil sanoat — 15%

Qolgan tarmoqlar — 14%

NATIJARLAR

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini cheklovchi asosiy omillar quyidagilardan iborat:

- Texnik jihozlanganlik darajasining pastligi (ayrim tarmoqlarda asbob-uskunalarining 40% dan ortig'i eskirgan);
- Innovatsion faollikning sustligi (R&D xarajatlarining YaIMdagi ulushi 0.2% dan oshmaydi);
- Mahalliy ishlab chiqaruvchilar o'rtasida raqobat strategiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi;
- Moliyaviy barqarorlikning zaifligi (ayniqsa, o'rta va kichik sanoat subyektlarida kredit portfeli ortiqcha yuklangan);
- Mehnat unumdorligi bo'yicha Yevropa mamlakatlariga nisbatan 2-3 barobar orqada qolayotgan ko'rsatkichlar.

Biroq, quyidagi salohiyat elementlari bo'yicha rivojlanish ehtimollari mavjud:

- Sanoat klasterlarining shakllanishi va eksport salohiyatining ortishi;
- Raqamli transformatsiya va ERP tizimlar joriy qilinishi;
- Yashil texnologiyalar asosidagi energiya samaradorligini oshirish loyihalari;
- Innovatsion mahsulotlarni ishlab chiqarish bo'yicha startaplar va texnoparklar tarmog'i kengayishi.

Ushbu omillarni integratsiyalashgan holda boshqarish sanoat korxonalarining salohiyatini strategik nuqtai nazardan mustahkamlashi mumkin.

XULOSA

Sanoat korxonalarining iqtisodiy salohiyatini oshirish nafaqat ularning mavjud resurslardan foydalanish darajasi, balki raqobat sharoitida o'zini strategik jihatdan yo'naltira olish qobiliyatiga bog'liq. Tahlil qilingan ma'lumotlar asosida shuni aytish mumkinki, O'zbekiston sanoatida iqtisodiy salohiyatni oshirish uchun:

- Innovatsion va texnologik modernizatsiyani tezlashtirish;
- Moliyaviy resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish;
- Korxonalar faoliyatini raqamlashtirish va axborot tizimlari bilan integratsiyalash;

- Strategik menejment va adaptiv boshqaruv madaniyatini shakllantirish;
- Ishchi kuchining malaka darajasini doimiy oshirib borish zarur.

Shuningdek, davlat tomonidan muvofiqlashtirilgan sanoat siyosati va xususiy sektor faolligi o'rtasidagi optimal muvozanatni saqlash iqtisodiy salohiyatni oshirishda muhim omildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Porter, M. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. Harvard Business Review.
2. Barney, J. (1991). Firm Resources and Sustained Competitive Advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120.
3. Yeremina, N.V. (2014). *Ekonomicheskij potentsial predpriyatiya: metodologiya otsenki*. Moskva: INFRA-M.
4. Mahmudov, A., & Qudratov, S. (2021). Sanoat korxonalarida iqtisodiy salohiyatni oshirishda boshqaruv mexanizmlari. *Iqtisodiyot va innovatsiya*, 6(2), 45–53.
5. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi (2024). *Sanoat faoliyati ko'rsatkichlari*. <https://stat.uz>
6. OECD (2022). *Industrial Productivity and Innovation Report*. Paris: OECD Publishing.